

A FRANCIA ÉS A NÉMET POLGÁRSÁG, 1870–1914

A 19. századi németekre mindig mély benyomást tett a francia polgárosodás. Egyetlen más nagy európai országban sem volt modern, még új polgárság társadalmilag és mindekelőtt politikailag ennyire fejlett. A francia burzsoáziára úgy tekintettek, mint a német polgárság jövőjére, még akkor is, ha ezzel a jövővel ambivalensen vagy elutasítóan álltak szemben. Nem csak a porosz–francia háború előtt, Franciaország általános kulturális és gazdasági előnyének idején övezte a francia polgárságot a különös modernség. Még a 19. század végén is, amikor Németország gazdaságilag megelőzte Franciaországot, a francia burzsoázia modellként állt Németország előtt. Werner Sombart úgy tekintett Franciaországra, mint általában „a modern társadalmi osztályok szülőföldjére”. A mai német történészek is polgárosultabbnak tartják az elmúlt évszázad Franciaországát az akkori Németországnál, és Franciaországra mint „klasszikus polgármemzetre” tekintenek. Ezért tekintik Franciaországot Németország, különösen pedig a német polgárság fejlődési mércéjeként, legalábbis a második császárság után és a harmadik polgári köztársaság berendezkedését követően.

Valóban annyira más volt a francia polgárság, és mi volt benne annyira más? Mindekelőtt a politika; a francia polgárság nagyobb politikai hatalma és ennél fogva egy polgárosultabb állam ennek az oka? Vagy inkább a társadalom szerkezete? Zártabb szociális osztály volt-e a francia polgárság, belső feszültségektől, arisztokrata modellektől és proletár milióttól kevésbé fenyegetett és szorongatott? Vagy a kultúra, s azon polgárosultabb életformák különbsége volt az, amelyeket akkoriban Európa többi része, mindenekelőtt Párizs mutatott? Erre a kérdésre ez idáig nincs biztos válasz, mert a francia és a német polgárságot a történészek soha nem hasonlították össze igazán. Bár esküsznek a francia burzsoázia fejlettebb polgárosultságára, bizonyítani máig nem tudták azt.

Ha a francia és a német polgárságot megpróbáljuk összehasonlítani, nem kell a polgárság szociális történetének minden lehetséges aspektusát nyomon követni. Sokkal inkább két kérdés áll ennek az összehasonlításnak az előterében. Az egyik oldalon felvetődik az a kérdés, amely a „Polgárság” ZIF-kutatócsoportot erősen foglalkoztatta, és ennél fogva sok cikkben felmerül: a németországi liberális polgárosultság hiánya és ennek az elmaradottságnak történeti-szociális okai. Ennek a kérdésnek csak akkor van értelme, ha meghatározott nyugat-európai országokat hasonlítanak össze, amelyek között a késő 19. és a korai 20. század elején Franciaország kiemelkedő szerepet játszik, és amelyekhez Nagy-Britannia, Hollandia és Svájc is hozzátartozik. Ezzel szemben általánosságban nem igaz, hogy Németországban nem volt liberális polgárosodás. Ráadásul a liberális polgárosodás hiánya 1914 előtt nem érvényes bizonyos német területekre, amelyek persze az akkori Német Birodalomban jelentéktelenebb súllyal bírtak, mint a mai Szövetségi Köztársaságban, így pl. Baden, Württemberg, Bayern, a Hanza-városok,

gyakran a Rajna balparti területei is. Végül a 19. századi liberális polgárosultság hiánya mögött a nyugat-európai országokkal összehasonlítva nem állt Németországban átfogó szociális- és gazdaságtörténeti különfejlődés. A liberalizáció elmaradását fontos politikai körülmények egész sora mellett bizonyos, meghatározott különbségek magyarázhatják, amelyek a német és a francia polgárság között a mentalitás és a társadalom szerkezetében rejlenek. Jelen tanulmány fő célja ezeknek a különbségeknek a bemutatása és egyidejűleg a korábbi zsákutcák elkerülése, mint pl. annak a tézisnek, amely a német polgárság különösen erős feudalizálódását hangsúlyozza.

A másik oldalról nézve ez a cikk abból a mai nézőpontból íródott, hogy a francia és a német társadalom jóval kevésbé különbözik egymástól. A cikk feladata megmutatni, hogy a két világháború és a konfliktusokkal teli háború közötti időszak európai meghasonlottsága nemcsak hibás politikai döntéseken nyugszik, hanem emögött az európai társadalmak, esetünkben a francia és a német társadalom mélyrenyúló ellentétes fejlődése áll. Németország és Franciaország társadalmi elidegenedésének egy lényeges alkotórésze a francia és a német polgárság különböző fejlődése volt. Nem próbáljuk meg viszont bemutatni, hogyan hatott ez a fejlődés az akkori idők politikájára, sem azt pontosan igazolni, ma milyen nagy mértékben hasonlítanak egymásra az európai társadalmak. Ennek a dolgozatnak mindenekelőtt a különböző fejlődés tényét kell felvázolnia.

A kérdésfelvetés elsősorban a francia és a német polgárság közötti különbségekre irányul, és kizárólag azzal foglalkozunk, ami más volt Franciaországban, mint Németországban. Vizsgálódásunk élére tulajdonképpen az európai polgárság fő jellemvonásait kellene állítanunk, de le kell mondanunk a következők ábrázolásáról: a polgárság közös történelmi gyökerei, az iparosodó európai társadalmak polgárosodása, a 19. századi polgárságnak a professzionizmus és nagyvállalkozás következtében létrejött mélyreható változásai, az európai értelmiség azonos szerepe, a nemesség, az állam és a munkásság közös vonásai. Mert egy ilyen vázlat aligha épülhetne rendelkezésre álló összehasonlító kutatásra, hanem lényegében a nullánál kellene elkezdni, és ezért túlságosan részletes lenne.

Sajnos helyhiány miatt le kell mondanunk arról is, hogy a két nemzet összehasonlításán túl a két ország rendkívül nagy regionális sokféleségét megtárgyaljuk. Ez különösen azért lett volna érdekes, mert nemcsak Párizs egyszerűsége, hanem a Dél- és Nyugat-Németország, valamint Kelet- és Észak-Franciaország közötti határokon túlnyúló hasonlóságok is világosabbá váltak volna. A kutatás még itt sem jutott el odáig, hogy néhány összefoglaló mondattal téziseket tudnánk megfogalmazni.

A kései 19. és a korai 20. században Franciaország és Németország az európai polgárság két szélsőséges esetét képviselte. A francia és a német polgárság rendkívül nagy mértékben különbözött egymástól. A többi európai ország között kevésnél volt ilyen éles az ellentét. Aligha van még másik olyan korszak, amikor a francia és a német polgárság ilyen messze állt egymástól és ennyire idegenek voltak egymásnak. Ez különösen érvényes a következő négy, szorosan összefüggő szempontra. A német nagypolgárság a politikai hatalmat mégiscsak megosztotta a nemességgel, és ezért politikailag jelentősen gyengébb volt, mint a francia polgárság. A német polgárság jobban megosztott volt, a francia polgárság erősebben összeforrott és egységesebb szociális osztályt képezett. Az állam beavatkozása a polgári életbe mélyebb volt Németországban és erősebben szétforgácsolta a polgárságot, mint Franciaországban. Végül a német polgárság egy másik szociális réteg- és osztályviszonyokkal találta magát szemben, és ezért is maradt kevésbé liberális, mint a francia polgárság.

1. Hatalommegosztás a nemességgel

Az első legszembetűnőbb és legismertebb különbség Franciaország és Németország között az első világháború előtt a német nemesség sokkal nagyobb politikai hatalma volt, és ez különösen megnehezítette a két ország közötti megértést. 1914 előtt nem volt a Német Birodalomban egyetlen polgári kancellár sem, és nem volt a polgári minisztereknek, akiket akkoriban a birodalmi hivatalok vezetőinek neveztek, abszolút többségük. Ugyanez érvényes a legnagyobb német szövetségi államra is. A kormányokat Poroszországban is mindenekelőtt az arisztokrácia állította. Nem mindenütt voltak az arisztokraták egyszerűen a polgári érdekek strómanjai. Németországban egy hatalmas érdekcsoport, egy tökéletes, az akkori viszonyokhoz képest rendkívül modern agrár-tömegszervezet, a „Bund der Landwirte” (Gazdaszövetség) működött, amely messzemenően a vidéki arisztokrácia ellenőrzése alatt állt, illetve a befolyásos konzervatív pártokban szintén az arisztokráciának volt döntő szava. Emögött azonban a franciától teljesen különböző alkotmány állt, és mindenekelőtt egy hatalmas császári udvar, amely az arisztokraták számára megközelíthetőbb volt, mint a polgárok számára. A császár nemcsak a katonai, hanem a többi központi, politikai döntésbe is beavatkozott. A birodalmi kormányzat messzemenően tőle függött, és előnyben volt a bár túlnyomóan polgári, de gyenge német birodalmi gyűléssel szemben. A legnagyobb politikai befolyást, amely egy alapjában polgári társadalomban elképzelhető volt, Németországban az arisztokrácia birtokolta.

Végül a német nemesség olyan születési előjogokat élvezett, amelyek Franciaországban elképzelhetetlenek voltak. A német nemesség sokkal nagyobb számban töltötte be a hadsereg és a közigazgatás fő rangjait, mint a francia arisztokrácia. Legalábbis Poroszországban, de a Szász Királyságban is nemesek találhatók ezek élén. 1910 körül a vezető német államban, Poroszországban nemcsak a 11 miniszter közül volt 7 nemes, hanem a tartományok közigazgatásának 12 elnökéből (Oberpräsident) 11, a kormányzati körzetek 36 elnökéből (Regierungspräsident) 23, a 22 rendőrfőkapitány közül 15 volt nemes. A kerületi vezetők (Oberamtmänner) és a közigazgatási vezetők többsége is nemes volt, sőt gyakran ősi nemes.

A porosz-német hadsereg tábornokai 1910 körül nagyrészt még mindig a nemesek közül kerültek ki. Magában a tisztikarban, mint egészben, nem régóta tették ki a polgárok többséget. Még az 1890-es években is a tisztek csaknem fele nemes volt. A hivatali és tisztői pályákhoz szükséges, félreismerhetetlen követelmények ellenére a legmagasabb pozíciókat a legelőkelőbb körök messzemenően zárt versenyében osztották el. Sőt, az első világháború előtti utolsó két évtizedben néhány pozícióban a nemesek által elfoglalt rész még növekedett.

Ezt a képet bizonyára nem kell tovább ecsetelni. Németországban is visszaesett azonban a nemesség részvétele a kulcspozíciókban, részint a közigazgatás kibővítése, részint a német hadsereg első világháború előtti erőteljes felfegyverzése által. Bizonyára Poroszországban is léteztek polgári területek és posztok, mint pl. a kereskedelmi és ipari miniszterek, a (hadi)tengerészet, vagy a legfelsőbb bírók. A nemesség igénye mindenekelőtt a reprezentatív kulcspozíciókra korlátozódott a szövetségi államban, a tartományokban, kormányzati kerületekben és körzetekben, míg azokban a másodlagos méltóságokban, ahol a szaktudás szükséges volt, a polgárok domináltak. Tény, hogy a Német Birodalom déli része sokkal inkább hasonlított Franciaországra. Sem Bajorországban, sem Württembergben, Badenben, Hessen-Darmstadtban nem tolongott a hazai nemes-

ség az állami közigazgatás kulcspozícióiban olyan erősen, mint Poroszországban. Délen régóta a polgárok birtokolták a földet. A mai Szövetségi Köztársaság területén a nemesség akkoriban már gyakran nem védte kulcspozícióit a polgársággal szemben, és nem ragaszkodott a természetadta privilégiumaihoz – és ez a későbbi fejlődés szempontjából döntő. De mindez az első világháború előtt kivételnek számított. 1914 előtt még az volt uralkodó, amit a nemesség, főleg az Elbán túl, tradíciók, elvárások, jelzálogjogok formájában a német történelemben bevitt. Ez Franciaországban is feltűnt. 1907-ben a következőket írja az egyik Németországgal foglalkozó francia tudós: "A német gondolkodás amennyire tudott, állandóan megpróbált a régi hatalmakkal összhangba kerülni... A helyett azonban, hogy egy logikusan tagolt, egységes államot hozott volna létre, a tradíciót mindig figyelembe véve, respektálva a monarchista tekintélyt, semmit sem mulasztott el, hogy a megszerzett jogokat megvédje és a demokrácia fejlődését késleltesse."

Az akkori Európában aligha létezett Németországnak nagyobb ellentéte, mint Franciaország. Az első világháború látószögéből tekintve ez 1914-ig egyre élesebb lett. Mindazt a politikai hatalmat, amit a francia forradalom bukása után, a Bourbon-restauráció idején, Lajos Fülöp és III. Napóleon második kísérlete alatt a nemesség megszerzett, fokozatosan elveszítette a Harmadik Francia Köztársaság 1871-es megalakításával. Nem létezett már az az udvar, amelybe a nemesek privilegizált „bejárással” rendelkeztek. Az 1875-ös új alkotmány óta egyetlen kormányzó vagy miniszter sem volt nemes. MacMahon gróf volt a Harmadik Köztársaság egyetlen politikailag valóban prominens nemese, akit az antirepublikánus többség 1873-ban államelnökké választott. Jellemző módon kapitulált az erősödő köztársaság előtt, és 1879-ben leköszönt államelnökségéről. A francia nemesség már csak regionális szinten rendelkezett meghatározott politikai befolyással. Nemzeti szinten Franciaországban a polgárság volt az uralkodó. Az erős „Bund der Landwirte”-nek sem létezett az ellenpárja Franciaországban. A két társadalom szétválásában kétségtelenül fontos fordulópontot jelentett III. Napóleon bukása és a Harmadik Köztársaság megalakítása. Amit a német polgárság elveszített a hatalomból való részesedés lehetőségéből Bismarck Franciaország fölötti katonai győzelmével és a birodalom létrehozásával, úgy nyerte el ezt az esélyt a francia polgárság III. Napóleon vereségével és az 1875-ös új köztársasági alkotmánnyal.

Ezenkívül Franciaországban nem létezett a nemesi ifjak számára olyan védőbástya, amilyen Poroszországban volt. Ez különösen a hadseregre volt érvényes: a Harmadik Köztársaság idején egyre jobban visszaszorították a nemeseket még a tábornokok között is. 1878 körül még a tábornokok 39 %-a volt nemes, 1900 körül már csak 20 %-a. A tisztek már régóta csaknem kizárólag polgári származásúak voltak, egy jelentős részük már kispolgári származású. Franciaországban a közigazgatás élén is sokkal kisebb szerepet játszottak a nemesek a századfordulón, mint Poroszországban. A 19. század folyamán fokozatosan érvényre jutott a francia közigazgatásban a névtelen pályázati verseny (concours) formája. Ezáltal, legkésőbb az 1880-as évektől, nemcsak a polgári előkelő családok nepotizmusa esett vissza, akik még a második császárság koráig a közigazgatás élére való bejutást nagyon erősen ellenőrizték; de a francia nemesség is kénytelen volt alávetni magát ennek a versengésnek.

Léteztek Franciaországban is nemesi területek, még 1900 körül is, mindenekelőtt a külügyi szolgálat, de a hadügyi és tengerészeti minisztérium is ilyen volt, ahol a concours különösen későn (1880) jutott érvényre. Bizonyára a századfordulón még mindig magasabb volt a nemesek részvétele a francia közigazgatás élén, mint ma. Fontosabb azonban az, hogy alig különbözött ez a porosz nemesi részaránytól az olyan háttérben

meghúzódó adminisztrációs csúcspozíciókban, mint pl. a miniszteri osztályvezetők vagy előadó tanácsosok. Így Franciaországban is, legalábbis a második császárság idején, a miniszteri osztályvezetők 24%-a még mindig nemes volt. A Harmadik Köztársaság idején, bár látszólag tovább csökkent a nemesi arány, a Franciaország és Poroszország közötti különbség ebből a szempontból már nem olyan látványos. Ezzel szemben áttekinthetetlen volt az ellentét a két ország között azokban az adminisztrációs kulcspozíciókban, amelyek sok reprezentációs kötelezettséggel jártak, és amelyeket a rezsimváltásoknál „meg is tisztogattak”: a köztársaság tulajdonképpen alapítása előtt a prefektusok még csaknem fele nemes volt; ezzel szemben az első világháború előestéjén csak durván minden tizedik. Nemcsak a hadsereg, hanem a Francia Köztársaság közigazgatása is elsősorban polgári hivatalnokokkal mutatkozott meg a nyilvánosság előtt a századfordulón. Ezzel szemben a porosz hadsereg és közigazgatás nemcsak jóval több jogkört és juttatást nyújtott a nemeseknek, hanem ezeket túlnyomórészt nemesek képviselték a nyilvánosság előtt is.

Semmi nem utalt az első világháború előestéjén arra, hogy ez a feltűnő hatalmi különbség a francia és német polgárság között belátható időn belül elsimulna. Kevés jele volt annak, hogy a német nagypolgárság a hatalom megoszlása ellen fellázadna, vagy egyáltalán a francia burzsoáziát példaképének tekintené, és az egész politikai hatalmat célratorően magához ragadná. Egy kis ellenzéki baloldali liberális kisebbségtől eltekintve úgy tűnt, a nagypolgárság Németországban egyetért a hatalommegosztás status quójával, ami nyilvánvalóan garantálta, mindenesetre nem fenyegette a vállalkozói tevékenységet, a gazdasági növekedést és Németország világhatalmát. A német nagypolgárság többsége nemcsak passzívan elfogadta az arisztokráciával való hatalommegosztást, hanem politikai szövetségben a nagyagráriusokkal a birodalmi gyűlésben képviselői által aktívan támogatta is azt. Ez a politikai szövetség fontos követelményeket állított: belpolitikailag biztosította a német világhatalmi politikát, a fegyverkezést Franciaország és Anglia ellen, és később az 1914-es háborús célokat is; hozzájárult a német liberalizmus szakadásához és ahhoz, hogy a birodalmi kormányzat elzárkózzon az akkoriban legnagyobb német párt, a szociáldemokraták részvételétől. Hozzásegített ahhoz is, hogy a legnagyobb német szövetségi államban, Poroszországban az elavult cenzusos választójog reformját megakadályozzák, és hogy a birodalmi gyűlés nagyobb befolyást nyerjen a kormányra. Bár a nagyipar és a nagybirtokos arisztokrácia szövetsége kétségtelenül nehéz válságokat és érdekellentéteket élt át az 1890-es évek elején, 1905 után, illetve közvetlenül az első világháború előtt ismét, szabályos bukása mégsem következett be soha.

A nemesség nagy politikai befolyásának és a politikai nyilvánosságban való nagy jelenlétének elfogadása a német liberalizmus 1870-es évektől tartó mély krízisével van összefüggésben, és ezt erősítették még azok a sajátos német körülmények, amelyek között a nemesség, mint a politikai liberalizmus törekvő ereje, már a császárság előtt sem jött számításba. A liberalizmus ilyen jellegű krízise nem létezett az első világháború előtti Franciaországban – erről lehet vitatkozni –, ha ebbe az összehasonlításba nemcsak a francia libéraux-kat, hanem a francia republikánusokat is bevonjuk. Az 1870-es években Franciaországban, Németországgal teljes ellentétben, egy pontosan ellenkező irányú fordulat következett be: a liberálisok hatalomra jutása, és a monarchista irányzatok kiválása a hatalomból. Ennek az ellentétes fejlődésnek, amire itt nem térhetünk ki bővebben, és amely megérne egy pontosabb összehasonlítást, több oka van. Fontosak a következők: a francia forradalom mint történelmi mérőföldkő; a francia liberálisok és re-

publikánusok nagyobb képessége arra nézve, hogy mint a nemzeti érdekek képviselői jelenjenek meg; fontos a liberálisoknak Németországban nem létező esélye a katolikus egyház elleni mozgósításra; Franciaország lassabb gazdasági és társadalmi fejlődése is, amely különösen a szabad foglalkozásukat, a hivatalnokokat, professzorokat nem taszította abba a mély identitászavarba, amelybe a liberális német képzett polgárság került, különösen az 1870-es évektől.

2. A német polgárság kisebb mértékű szociális összefonódása

A háború utáni történészek interpretációjában hangsúlyos megítélést kap a nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia közötti szövetség, illetve a polgárságon belüli társadalomtörténeti fejlődés. A sajátos fejlődés nyitját sokan a német nagypolgárság szociáltörténeti „feudalizálásában” látták.

Ha a német nagypolgárság társadalmi feudalizálásáról beszélnek, akkor arra gondolhatunk, hogy a nagypolgárság átvette a nemesi értékrendet és életstílust, és lemondott a polgári gondolkodás- és életmódról, de gondolhatunk arra is, hogy a nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia egy „feudálkapitalista” felső rétegben teljesen összeolvadt. A különböző történeti munkák sokoldalúan megvizsgálták ezt a „feudalizálást”. A nagyvállalkozók egyre szorosabb összefonódását a nemesekkel részben a következőkkel próbálták igazolni: a nemességbe való beházasodással, a fiúk belépésével az olyan presztízzsel járó, akkoriban még arisztokratának tekintett foglalkozásokba, mint a tiszti, a nagybirtokosi, a diplomata, de utaltak a nemességgel való szociális kapcsolatokra is pl. az ünnepeken, fogadásokon. A feudalizálás alatt pedig részben a vállalkozók egy nem polgári szociális rangsorba történő betagozódását értették. Ezt azzal igazolták, hogy a tartalékos tiszti rendeleteket demonstratíván polgárok vezették be, illetve azzal, hogy a polgárok kereskedelmi tanácsosi és nemesi címek, rangok után törekedtek, ahelyett, hogy – mint az a birodalom megalapítása előtt a klasszikus polgárságban gyakori volt – az ilyen „feudális” címeket elutasították volna, és a polgári tiszteletbeli hivatalokat, városi díszpolgári és egyetemi díszdoktori címeket részesítették volna előnyben.

Más vizsgálatok a feudalizálás alatt azt értették, hogy a polgári vállalkozók a nemesi életstílust utánozták, egyszerű polgári házak helyett kastélyszerű villákat építettek, nagybirtokokat (uradalmakat) vásároltak, fiaik polgári diákegyesületek helyett nemesi egyesületekbe léptek; lányaikat jó hírű nevelőintézetekbe adták; ahelyett, hogy a többi polgár lányaival együtt iskolába jártak volna, fényűző, drága és utánzó életstílusuk volt. Mindez a régi, egyszerű, a takarékoság és szolidaritás polgári értékeihez igazodó életforma helyett. A német nagypolgárság feudalizálásának ezen tendenciáiban a történészek nemcsak a polgári életmód Európában teljesen általános bomlását látták, hanem mindenekelőtt a nemességgel való messze kiható politikai szövetség szociális alapját. A történészek számára Franciaország ebből a szempontból többnyire a történelmi ellenpélda volt – egy nem alkalmazkodó (elhatárolódó), liberális és teljesen a hatalomra is jutott polgárság.

Az újabb kutatások persze egyre inkább azt mutatják, hogy a francia és a német polgárság közötti ellentétet sokáig félreértették. Ami továbbra is érvényes marad, az a kétségtelenül éles különbség, ami egy a hatalomhoz csak félig jutott, a vidéki arisztokráciával politikailag együtt működő, a hadsereg és a közigazgatás csúcspozícióiból részben még kizárt német és egy uralkodó, a nemességet elnyomó, liberális francia nagypolgár-

ság között van. Amit félreértettek, az a szociális háttér, mert az újabb tanulmányok csak kevés adatot tartalmaznak uralkodó szociáltörténeti feudalizálódásra vonatkozóan, mindegy hogy ezalatt az arisztokráciával egy feudálkapitalista felső rétegben való összeolvadást értenek, vagy a nagypolgárság alávetését az arisztokrata értékeknek.

Itt nagyon fontosak a német vállalkozók leggazdagabbjai, a multimilliomosok, mert ők tudtak a legkönnyebben nemesi életmódot megengedni maguknak. Közvetlenül az első világháború előtti időről készült vizsgálatok azt mutatják, hogy ezek közül a gazdag polgári vállalkozók közül csak kevesen házasodtak be a nemesek közé, bár jóllehet, ezeknek a multimilliomosoknak nagy része már milliomos családban nőtt fel, és ezért már házasulandó korukban, nemcsak idősebb férfiakként, a nemesség számára vonzó partnereknek számítottak. Ennek a néhány száz leggazdagabb polgári vállalkozó családnak lányai is sokkal ritkábban kötöttek házasságot a nemességgel, mint azt korábban feltételezték. Csak kb. minden ötödik lány házasodott be a nemességbe – nem ritkán az újonnan nemességet kapott családokba, nem pedig a valóban ősi nemesek közé.

Fordítva is úgy tűnik, hogy a nemesség és a nagypolgárság a maguk házassági köreiben inkább külön utakat jártak. Hogy milyen kevés hatást ért el az arisztokrata modell a polgárságban, az mindenekelőtt a polgári multimilliomosok fiainak pályaválasztásában mutatkozik meg. Nagyon kevés közülük az olyan – csak kb. minden tizedik –, aki olyan foglalkozást választott, amit akkoriban arisztokratának tekintettek volna, és így nagybirtokos, diplomata vagy tiszt lett. A túlnyomó többség a polgári modellt követte és szintén vállalkozó lett. Ha nem ők örökölték az apai vállalatot, akkor maguk alapítottak; ha nem vállalkozók maradtak, akkor más polgári foglalkozást választottak, mindenekelőtt szabad foglalkozásokat, mégpedig ezeket éppoly gyakran, mint az arisztokrata foglalkozásokat. Ezért nem abban rejlik a francia polgársággal szembeni különbség, hogy a német nagypolgárságot erősebben alávetették a nemesi eszményképeknek, vagy a német polgári vállalkozói családok szorosabban összeolvadtak a nemességgel, ahogy ezt mindig feltételezték.

Ez persze nem azt jelentette, hogy a nagyipar és a nagybirtok közötti politikai együttműködés minden szociális háttér nélkül jött létre. A francia és a német polgárság közötti második lényeges különbség jóval fontosabb volt: a német vállalkozók nagyobb szociális elszigeteltsége a polgárságon belül, és bár kisebb mértékben a szabadfoglalkozásúak, az orvosok, ügyvédek, mérnökök között, de mindenekelőtt az államhoz közeli foglalkozásúak, a közigazgatási tisztviselők, bírók, professzorok, lelkészek között, sőt még talán a gimnáziumi tanárok között is. Ez a társadalmi elszigeteltség nemcsak a szociális kötöttségeket, de a német vállalkozók politikai szolidaritását a polgárság többi részével sem hagyta soha annyira megerősödni, mind Franciaországban.

A német polgárság sokkal kevésbé volt egy olyan önmagában zárt, egybeforrott szociális osztály, mint a francia. A német sokkal jobban széthasadt, szétforgácsolódott. Ezért a német nagypolgárság és a vidéki arisztokrácia politikai együttműködésének útjában nem álltak olyan erős gátló szociális kötöttségek, mint Franciaországban.

Bizonyára 1914 előtt Németországban is voltak világos, egységesítő és a polgárságot egybefonó tendenciák. A diplomás tisztviselők, a szabadfoglalkozásúak, a főiskolai és középiskolai tanárok műveltségi (kulturális) fölényükkel egyre jobban beolvadtak ebbe a folyamatba. A vállalkozók képzetesebbek lettek: növekvő részük végzett főiskolát, mindenekelőtt a menedzserek (igazgatók), akik túlnyomó többségét már 1914 előtt egyetemeken, műszaki főiskolákon képezték. Még fontosabb volt az, hogy a vállalkozói családok egyre szorosabban összefonódtak a képzett polgársággal. 1864 körül csak minden

25. professzor, 1910 körül már minden tizedik vállalkozói családból származott. A vesztfáliai vezető hivatalnokok közül a század első harmadában csak minden harmincadik, a századfordulótól minden ötödik vállalkozói családból származott. A német régióktól függően minden ötödik, illetve harmadik magasabb tisztviselő, majdnem minden ötödik bíró (mint Szászországban) ilyen háttérrel rendelkezett. A rajnai és a vesztfáliai vállalkozók fiai egyre gyakrabban kötöttek házasságot szabadfoglalkozású és magasabb tisztviselő családok lányaival. A képzett polgárok és a vállalkozók közötti választóvonal kétségtelenül nem volt már olyan éles, mint gyakran még a 19. század első felében.

De Franciaországgal összehasonlítva a vállalkozók és az egyéb polgárok közötti választóvonal még a századforduló körül is feltűnően éles maradt. A német polgárság már az iskolában és a főiskolán is kevésbé volt zárt, mint a francia polgárság: különösen a századfordulótól már a képzésben is más utat jártak a német vállalkozók, mint a magasabb tisztviselők, orvosok, ügyvédek, lelkészek, tanárok és professzorok. A vállalkozók és fiaik inkább a modern reáliskolákat, reál gimnáziumokat és utána műszaki egyetemeket látogatták. Ezzel szemben az ún. képzett polgárok és fiaik inkább gimnáziumokba és utána az egyetemek filozófiai és jogi karjaira jártak. Franciaországban viszont sokkal gyakrabban található a polgárok fiai ugyanazokban az intézményekben. Inkább együtt mentek a líceumokba és utána a főiskolákra is sokkal kevésbé voltak elkülönítve, mint Németországban. A német főiskolai képzés erősebb szakosodása ezt a különbséget tovább erősítette.

A német polgárság egyoldalú összefonódása még nyomósabb tény a francia polgárságtól való különbség szempontjából. Bár egyre több vállalkozó fia áramlott a képzett polgárságba, mégis a német polgárságon belül a vállalkozók meglehetősen elszigeteltek maradtak, sokkal elszigeteltebbek, mint a francia nagyvállalkozók. A német képzett polgárság nem nyomult be a gazdaságba.

A századforduló körül kb. csak minden tizedik nagyvállalkozó származott a képzett polgárságból, nem több, mint már a 19. század elején. Ezzel szemben Franciaországban 1912-ben minden negyedik nagyvállalkozó magasabb hivatalnoki és szabadfoglalkozású családból került ki. A francia polgárság belső összefonódása ebből a szempontból is erősebb volt. Talán Németországban a házassági körökben mélyebb árkok is húzódtak. Nemcsak a polgári multimilliomosok lányai, akiknek egy orvos, egy ügyvéd, egy magasabb tisztviselő nem jelentett különösen jó partit, hanem a nagyobb vállalkozók többségének lányai is ritkán házasodtak a képzett polgársággal. Bizonyára 1914 előtt már Németországban sem jelentettek két külön világot a vállalkozók és a képzett polgárok, Franciaországgal összehasonlítva mégis megmaradt a meglepően mély szakadék közöttük.

Úgy néz ki, mintha a német polgárság eme heterogénységének négy egészen különböző oka lenne. Az egyik oldalon létezett egy hagyományos ok. Úgy tűnik, Franciaországgal szemben a vezető hivatalnokok és a képzett elit erősebben elzárkózott az új értékek elől; és a feltörekvő ipari társadalommal, a vállalkozók nyereség- és fejlődésorientált gondolkodásával, az ipari városokkal, az új szociális hierarchiával – ahol a képzettség kevésbé, inkább a jövedelem és a gazdasági teljesítmény számított – szkeptikusan, hacsak nem ellenségesen álltak szemben. Ez az ipari forradalom előtti időből származó régi polgári felső réteg az új társadalmi rendben el kellett hogy veszítse jelentős szociális presztízsét és tekintélyét. Ezért ők az iparosítást gazdasági helyzetük válságának is tekintették. Ebben a válságtól való félelemben és a beilleszkedési tehetetlenségben a képzett polgárság nagy része úgy reagált az iparosításra, hogy attól elzárkózott, megtagadta

a közép- és főiskolák új képzési tartalmát, szívósan kitartott a klasszikus, humán képzés mellett, amelyre a presztízse épült, lenézte a vállalkozói értékeket és magatartást, félt a moderntól, és reakciói közé tartozott az is, hogy szociálisan elkülönítette fiait a pályaválasztásban, lányait a házasságban. A német képzett polgárságnak a vállalkozóktól való elkülönítése feltűnt a kortárs francia megfigyelőknek is. Henri Lichtenberger, a Sorbonne professzora ezt írta 1908-ban útibeszámolójában Németországról: „a régi születési és műveltségi arisztokrácia helyén egy új vállalkozói nemesi réteg keletkezik, amely az érdemet és rangot a szakismeret és a sikerek alapján értékeli. Magától értetődik, hogy ennek a fejlődésnek a következményei sokáig nem alakultak ki, és még számos régi társadalmi csoport marad fenn szinte érintetlenül a modern társadalom között. Ilyen polgárságnak az a része, amely »szabad foglalkozást« folytat, a papság, a felsőbb iskolák tanársága, a tisztviselők és a tisztek, amelyeket a vállalkozói szellem még alig érint.” Ellenkezőleg is igaz: a német megfigyelők is észrevették az önmagában zártabb francia polgárságtól való különbséget és a francia képzett elitnek a gazdasággal szembeni kisebb fenntartásait. Werner Sombart közgazdász megállapította, hogy „a vidéki értelmiség nálunk sokkal furcsábban viszonyul a burzsoáziához, mint máshol”. „Franciaországban – írja egy akkoriban Németországban sokat olvasott ismerője a Raján túli társadalomnak – képzettség és vagyon jobban fedi egymást, mint nálunk.”

A diplomások és vállalkozók szorosabb összefonódása Franciaországban egy másik, ugyancsak inkább hagyományos okra épült: a notables létrehozott rétege, amely Franciaországban sokkal kialakultabb volt, mint Németországban. A notables volt az ancien régime és a modern kapitalista társadalom közötti hosszú átmeneti időszakban a felső réteg, mindenekelőtt a tulajdonképpen nagyvárosokon kívül, vidéken és a kisebb városokban. Ez a réteg nagyon különböző szociális csoportokból állt, vidéki nemessekből éppúgy, mint korai vállalkozókból, orvosokból, ügyvédekből és polgári nagybirtokosokból. Jellemző volt rájuk a tulajdonuk, származásuk, a szakmán belüli előmenetel, de a szaktudás is. Uralkodó politikai befolyásuk részben a cenzusos választójogon alapult, részben pedig azon, hogy a hagyományos társadalmak jellemző módon elfogadták a felső réteg politikai vezető szerepre és hatalomra való igényét. Ez a notables réteg, amely Franciaországban a Harmadik Köztársaság elején elkezdett felbomlani, néhány helyen azonban még a két világháború között is fennmaradt, még nem volt modern polgárság, mivel a vállalkozók nem a dinamikus magját alkották ennek a felső rétegnek. A notables értékei inkább hagyományosak voltak, erősebben irányultak a biztos jövedelmekre, mint a vállalatok kiterjesztésére. Persze a notables nem is az ancien régime feudális jogokhoz kötődő felső rétege volt. Biztos, hogy nem feltétlenül a liberális, mindenekelőtt pedig nem a republikánus eszmék hordozói voltak.

Kutatásunk szempontjából azonban az a döntő, hogy ebben a rétegben már a korai 19. századtól a gazdasági polgárság, a diplomások és a földbirtokosok szociálisan összefonódtak és politikailag együtt cselekedtek abban az időben, amikor Németország fontos részein a vállalkozók, a hivatalnokok és a vidéki nemesek élesen elkülönülő szociális csoportokat alkottak. Így tehát a modern francia polgárság szorosabb összefonódásának megvolt a maga előzménye, már a notables szoros, belső összefonódásában.

A német polgárság vállalkozóinak élesebb elszigeteltségét erősítette egy nagyon modern fejlődés: a nagyvállalatok kialakulása. Az 1850–60-as évek ipari forradalmának klasszikus vállalkozója gazdasági hatalmánál fogva még teljesen a városi polgárságban gyökerezett. Vállalatának legfeljebb néhány ezer alkalmazottja volt. Ez többnyire még helyi üzem volt és egyetlen városhoz kötődött szorosan, vezetése még viszonylag egy-

szerű. Ezeknek a vállalkozóknak a vagyona legfeljebb annak a városnak a keretében volt meghatározó, ahol éltek, ritkán nemzeti keretben. Ezért ezek a vállalkozók még szilárdan a helyi városi polgársággal voltak összefonódva, abból származtak, velük kötöttek házasságot, megvoltak a fontos szociális kapcsolataik, egyesületeik, a többi városi polgársággal és polgárság többi tagjaival aktívan részt vettek a városi önkormányzatban. Nem lehet eleget hangsúlyozni, mennyire különböztek az 1880-as évektől feltörekvő új nagyvállalkozók az ipari forradalom eme hagyományos vállalkozójától. Az új nagyvállalkozók több ezer alkalmazottal rendelkező vállalatokat vezettek, amelyek tagjaikkal együtt nagyobbak voltak, mint a német városok többsége. Ezek a vállalatok gyakran több helyen termeltek, ezért tulajdonosaik már csak ritkán kötődtek bizonyos városi társadalmakhoz.

A vállalatok vezetése bonyolult volt, és a többi polgár számára többnyire nehezen érthető. Gazdasági hatalmuk és vagyonuk következtében ezeknek a vállalkozóknak már csak kevés közös ügyük volt a városi szabadfoglalkozásúakkal, hivatalnokokkal, tanárokkal. Messze fölöttük álltak, és a német társadalom leggazdagabbjaihoz és gazdaságilag leghatalmasabbjaihoz tartoztak. Röviddel az első világháború előtt ezek a nagyvállalkozók már többségben voltak a német multimilliomosok között. A nagyvállalkozók és a többi polgár közötti növekvő gazdasági különbség meglazította a szociális kötések is, a házassági köröket, a fiúk pályaválasztását, az egykor szoros szociális kapcsolatokat. Maguk a nagyvállalkozók vagy legkésőbb fiaik lassanként kialakítottak egy sajátos életstílust is, amivel kiemelkedtek, és elhatárolták magukat a többi polgártól. Kastélyszerű villákkal, fényes fogadásokkal és estélyekkel, fényűző életstílussal különböztek a klaszrikus polgárságtól. Amit persze közvetlenül a nemesi stílusnak való behódolásnak értenek, az sok esetben elhamarkodott és félreérthető. Az új polgári felső rétegnek bizonyára gyakran eklektikus és összeszedett életstílusa volt, amellyel magát távol tartotta a többi polgártól éppúgy, mint a nemességtől. Bizonyára ez Franciaországban is kialakult. Mégis úgy tűnik, az első világháború előtti német nagyvállalatok gyorsabban terjeszkedtek és más nagyságrendeket értek el, mint Franciaországban. Németországban, úgy tűnik, azok a modern gazdasági okok is erősebbek voltak, amelyek ennek az új felső rétegnek a képzett polgársághoz való kötődését meglazították.

A német polgárság erősebb belső megosztottságának érve első pillantásra meglepő lehet. A francia polgárságot is mindig erősen megosztottnak tekintik, persze olyan formában, amely Németországban első pillantásra így nem létezett: az elválasztás a párizsi és a vidéki, továbbá a katolikus és a laicista polgárság között történt meg. Ennek ellenére ezek a különbségek nem voltak akkorák, mint azok az egészen más természetű választóvonalak, melyek a német vállalkozók és a képzett polgárság államhoz közel eső részei között húzódtak. Ráadásul a német polgárságon belül is léteztek erős egyházi és területi választóvonalak: a protestáns polgárság, a nemrégiben részeiben valóban jól megvizsgált zsidó és a még alig vizsgált katolikus polgárság között; továbbá figyelembe kell venni egyrészt az erős regionális különbségeket a Ruhr-vidéki mágnások, a Hanza-kereskedők, a szász gyárosok között, akik 1914 előtt Németországban nem alkottak közös érdekszövetséget, másrészt a berlini bankárok, főiskolai tanárok, vezető hivatalnokok, festők és írók növekvő presztízsét a vidékkel szemben. A választóvonalak gyakran bonyolultabbak lehetnek, mint az egyszerűbb ellentétek Franciaországban; de ezek – a vállalkozók és a képzett polgárság közötti ellentétén felül – Németországban is megosztották szociálisan és politikailag a polgárságot. Bizonyára ezek az ellentétek Németországban sem voltak elég erősek ahhoz, hogy a polgárság szociális osztályának létezésében kételkedjenek, de a német polgárság 1900 körül mégis kevésbé tűnik egységesnek.

3. A német polgárság erősebb széttagoltsága az állam által

Elérkeztünk a harmadik különbséghez: a német polgárság azért sem volt olyan szorosan összefonódott szociális osztály, mint a francia, mert a német állam erősebben beavatkozott a polgári világba, és így különösen a polgárság hivatali életét és szociális rangsorát erősen szabályozta és irányította. Ha nem is mindig sikerült ez az államnak, a polgárság általában mégis jobban tagolt volt, mint Franciaországban.

A francia viszonyok számára elképzelhetetlen állami szabályozás Németországban a polgári hivatás gyakorlásának erőteljes állami ellenőrzésével kezdődött. Ez különösen kivehető volt 1914 előtt az ügyvédi pályánál. Az egységes német ügyvédi rend bevezetése óta (1879) az ügyvédek egész Németországban államilag ellenőrizték hivatali munkájukban. Már a vizsgáikat sem egy egyetemi tanárokból vagy ügyvédek által álló bizottság, hanem egy állami vizsgabizottság előtt tették le. Szakképzésüket nem ügyvédi irodában, hanem állami joggyakorlónaként kapták meg. Az ügyvédi engedélyről nem a jövődől kollégák, hanem az állami igazságügyi igazgatás döntött. Bár a hivatali gyakorlatot egy kollégákból álló becsületbíróság felügyelte, de ez előtt a becsületbíróság előtt csak az ügyészeknek volt joguk vádat emelni. Az elővizsgálatot egy állami bírónak kellett vezetnie, a fellebbezési hatóság egy állami bíróság volt. Ráadásul Poroszországban az ügyvédek, ha egyidejűleg közjegyzők is voltak, hivatalnokhoz hasonló státust kaptak, és ezért a foglalkozások számlálásánál egyszerűen hivatalnokként vették őket számba. Az ügyvédi foglalkozás Németországban sehol sem jelentett valódi „szabad” foglalkozást. A századfordulón a német ügyvédek között az állami ellenőrzéssel szemben csak korlátozott ellenállás volt. Az ügyvédeknek az ellenőrzés előnyökét is nyújtott; megvédte őket a konkurenciától, biztos jövedelmet szerzett nekik és emelte szociális presztízsüket. Ezentúl az 1879-es ügyvédi rend a porosz ügyvédeknek a korábban még merevebb állami hivatali ellenőrzés érezhető liberalizálását jelentette. Mindenesetre az ügyvédek állami ellenőrzése még a századfordulón is odavezetett, hogy hivatásuk gyakorlása más szabályok szerint ment végbe, mint a többi polgáré, és már ezért keletkeztek szakadékok a német polgárságban.

Állami ellenőrzés kisebb mértékben a német orvosoknál is volt. Bár ez, különösen az 1860-as években, meggyengült, de a 19. század végén ismét valamivel erősebb lett a szakmai réteg többségének támogatásával és az orvosi érdekszövetségek nyomására. Azóta az orvosok sem egy egyetemi tanárokból vagy saját kollégáikból álló bizottság előtt tették le záróvizsgálataikat, hanem egy állami bizottság előtt. A hivatali engedélyt, jóváhagyást az orvosoknál sem a kollegiális kooptáció, hanem egy állami hatóság adta meg. Hivatásuk gyakorlása fölött egy állami becsületbíróság őrködött, és államilag elismert keretek között szevezték őket. Az állam befolyása itt biztos gyengébb volt, mint az ügyvédekénél, de az orvosokat is megvédte a konkurenciától, biztos jövedelmet szerzett nekik és felértékelte saját hivatásukat. Itt is léteztek a polgári foglalkozást érintő különleges állami szabályok, amelyek megkülönböztették ezt a foglalkozást mind a hivatalnokoktól, mind a vállalkozóktól, és amelyek a német polgárságon belüli ellentétet erősítették.

Németország legélesebb kontinentális ellentéte bizonyára nem annyira Franciaország, sokkal inkább Svájc, ahol az állam a polgári foglalkozásokba nagyon kis mértékben avatkozott be, és ezért a szabad verseny, sokkal jobban mint Németországban, a hivatás gyakorlásának alapja és közös polgári ideológia is maradt. Ennek ellenére a polgárság hivatásának gyakorlásában jelentős a különbség Franciaországhoz képest is.

Legélesebb az elentét az ügyvédek esetében. Ők a századfordulón Franciaországban sokkal önállóbbak voltak az állammal szemben, mint Németországban. A jövőendő ügyvédek vizsgáikat nem állami, hanem egyetemi vizsgáztatók előtt tették le. Szakmai képzésüket ügyvédi hivataloknál tett gyakorlaton és tanfolyamokon kapták meg, amelyeket az ügyvédi szervezet intézett, nem pedig az állam. A hivatali engedélyről egy ügyvédi testület döntött, nem pedig az állami igazgatás. A hivatás gyakorlatát egy kollégákból álló becsületbíróóság ellenőrizte. Csak súlyos esetekben – esetleg a teljes szakmai eltiltásnál – lehetett állami bíróságnál perelni. Sehol máshol az európai kontinensen nem voltak olyan önállóak az ügyvédjelöltek, mint Franciaországban. A francia állam ismételt kísérletei ellenére, hogy az ügyvédjelöltek hivatásgyakorlatát jobban ellenőrizze, ezt a Lajos Fülöp óta fennálló és a forradalom előtti hagyományokhoz visszanyúló önállóságot az első világháború előtt messzemenően meg tudták tartani.

Gyengébben, de még mindig jelentősen különbözött 1910 körül a francia orvosi pálya a némettől. Franciaországában az orvosokat is kevésbé ellenőrizte az állam, és képzésüket, a hivatás engedélyezését és a szakmai gyakorlatot sokkal inkább maguk között szabályozták. Vizsgáikat nem állami, hanem egyetemi vizsgáztatók előtt tették le, és a hivatás engedélyezéséről saját, az állam által alig ellenőrzött testületek döntöttek, ugye- sebben, mint Németországban. Maguk ellenőrizték hivatásuk gyakorlását és az állami ellenőrzéssel szemben messzemenően önállóak voltak.

Összefoglalva: a francia polgárság önállóbb volt hivatali gyakorlatában, és kevésbé ellenőrizte az állam, mint a német polgárságot. A hivatali képzés, a polgári foglalkozások engedélyezése, az egyes polgári foglalkozások teljesítményének minőségi ellenőrzése jobban magának a polgárságnak a kezében maradt. A francia polgári forradalom hatásának megítélésénél persze pontos megkülönböztetéseket kell tenni. A forradalom minden szakmai réteg szervezetét teljesen megszüntette, és mindenekelőtt az ügyvédek- nél, a legrégebbi és a már akkor teljesen kifejlődött szabad foglalkozásnál érvényesítette a szabad foglalkozások minőségének és munkaerőpiacának minden ellenőrzés nélküli, tiszta piacgazdasági elvét. A francia forradalommal való világos szakítással a francia ügyvédeknek sikerült Lajos Fülöp idején hatalmas rendi szervezeteket törvényesen létrehozni és ezekkel a forradalom előtti hagyományokhoz kötődni.

Ebben az ügyvédi szervezet a többi szabad foglalkozás számára éllolvas volt. Ami mégis éles ellentét maradt Németországhoz képest a francia forradalom óta, az a francia polgárság elszakadása az állami, az abszolutizmusra emlékeztető ellenőrzéstől, amivel szemben a hivatás gyakorlásának sajátos módján sokkal eredményesebben védekezett, és Németországgal ellentétben védekezni is akart. A saját foglalkozás állammal szemben kiépült önállóságának eme vívmányára épült Franciaországban a polgárság közös öntu- tuda. Ezzel ellentétben Németországban ez hiányzott, és legfeljebb a nagyon különböző polgári érdekek fáradságos megegyezésével lehetett elérni.

Súlyosbította ezt még az, hogy 1910 körül Németországban az állam nemcsak a polgári hivatásgyakorlásba, hanem a polgári szociális hierarchiába is erősebben beavatko- zott, mint Franciaországban, és így a polgárságot, mint szociális osztályt, is szétforgá- csolta. Mindenekelőtt a bonyolultabb rendek és címek politikájával próbálták meg a német monarchiák a polgárságot széttagolni, és a vagyon és jövedelem alapján éles, álla- milag meghatározott különbségeket tenni. Bizonyos szerepet játszott ebben a polgárok nemesítése, ami persze Németországban aránylag ritka volt, és nem teremtette meg a hi- vatali és címeres nemesek nagy súllyal bíró rétegét, ahogy ez Franciaországban a napó- leoni korszakban, Lajos Fülöp és a második császárság idején létrejött. Németország-

ban fontosabb volt a tanácsosi címek rendszere, amelyek adományozásával az udvarhoz vezető utat megnyitották, amelyek felett különösen 1848 után és az 1860-as évek idején politikai ellenőrzést gyakoroltak, és amelyek nemcsak a polgárság egy államilag meghatározott elitjét emelték ki, hanem a polgárságot magát is megosztották: minden egyes polgári foglalkozásnak saját tanácsosi címe volt. Orvosoknak az egészségügyi tanácsos, vállalkozóknak a kereskedelmi tanácsos, jogászoknak az igazságügyi tanácsos, amelyeket a mindenkori minisztériumok adományoztak. Mindemellett a megbecsülésnek egy bonyolult rendszerét fejlesztette ki a német állam. A városi tiszteletbeli hivatalok és egyetemi tiszteletbeli címek mellett a politikai rendek négytagú rendszere létezett. Egyedül Poroszországnak négy különböző érdemrendje volt, amelyeket ismét részben több különböző osztályra osztottak szét: a vörös sasrendre, a fekete sasrendre, a koronarendre és a Hohenzollern-rendre.

Ezt a példát a kisebb német szövetségi államok is követték. Szászország ugyancsak háromféle rendet adott ki: az Albrecht-rendet, a Heinrich-rendet és az érdemrendet. Ezek között a rendek között bonyolult rangsor létezett. A rendek némelyikét csak bizonyos köröknek adományozták, így a porosz fekete sasrendet csak hivatalnokoknak és katonáknak adták, és a nemesítéssel kötötték össze, vagy a szász Heinrich-rendet, amelyet csak tisztek kaptak. Végül fontos szerepet játszott a polgárság szociális hierarchiája szempontjából a tartalékos tisztí pátenis is, legalábbis Poroszországban. Összességében Németországban az államnak sikerült a gazdasági különbségeket az éles állami különbségek egy bonyolult hálójával lefedni. A német nyilvánosság előtt ezek az államilag létrehozott szociális különbségek gyakran többnek számítottak, mint a gazdasági teljesítmény és a vagyon. Ez a kortárs francia megfigyelőknek is erősen feltűnt. „A címekhez való vonzódás” egyike „a németek Franciaországban legismertebb jellemvonásainak... A porosz rangsor 43 kategóriát tartalmaz (egy képviselő a 40. kategóriába tartozik, az udvari altisztek után jön)” – írta 1887-ban Jules Laforgni, aki öt éven át volt az akkori császárnő felolvasója.

Ezzel szemben Franciaországban sokkal egyszerűbb volt az állami rendek és címek rendszere, és a polgárság mint szociális osztály összetartását kevésbé gyengítette. Hivatalos nemesítés a Harmadik Köztársaságban már nem létezett. A tisztí pátenst Franciaországban nem vették eléggé tekintetbe ahhoz, hogy vele éles szociális különbségeket alkothattak volna. Ugyancsak hiányzott a tanácsosi cím, amely a polgárságot különböző foglalkozási csoportokra osztotta. Csak egyetlen egy rend létezett, a Legion d'honneur, amelyet öt osztályban adományoztak. Ezt a rendet elvben a társadalom minden tagjának adományozták, és nem osztotta meg a polgárságot. Emellett sokkal fontosabbak voltak, mint Németországban a választott közhivatalok, mindenekelőtt a polgármesteri és a parlamenti képviselők hivatala. Ezekkel a hivatalokkal a helyi városi és területi társadalom élére kerültek az emberek. Franciaországban sem egyedül a gazdasági siker és a vagyon számított, de a hivatalok, amelyek fölött a polgárság politikai befolyását érvényesítette, és a rendek, amelyek polgári-republikánusok voltak, finom különbségeket alkottak. Ezért a tiszteletbeli hivatalok és rendek inkább erősítették a polgárság mint szociális osztály összetartását és nem hasították azt szét, mint a rendek, a címek és rangok Németországban.

4. Más szociális szerkezet és más szociális konfliktusok

A liberális polgárság fejlődése Franciaországban és Németországban a századfordulón végül azért is vált ketté, mert a német polgárság más szociális szerkezetű volt, és más szociális konfliktusokkal állt szemben, mint a francia. Európai keretek között a Németország és Franciaország közötti ellentétek ebből a szempontból is élesebbek voltak, mint 1850 körül, sokkal élesebbek, mint ma, és élesebbek, mint a hasonló gazdasági fejlettségű legtöbb akkori európai ország között. Különösen két különbség esik ennél latba: Németországban a gazdaságilag önálló kispolgárság kisebb ereje, az ipari munkások nagyobb tömege és a munkásmozgalom nagyobb szervezőereje; mindkettő megmagyarázza a németországi polgári modell kisebb hatóerejét, és ebből kifolyólag a nemesi kultúra, de a munkáskultúra nagyobb ellenállását a polgári kultúrával szemben.

A századfordulón a német nagypolgárság először találta magát szemben egy olyan rétegszerkezettel, amely szociális helyzetét jelentősen bizonytalanabbnak és ingadozóbbnak mutatta, mint Franciaországban. Mindenekelőtt azért, mert a gazdaságilag önálló kispolgárság és az önálló gazdálkodók összehasonlítva jelentősen vékonyabb réteget alkottak Németországban, mint Franciaországban. Csak kb. minden negyedik-ötödik kereső – tehát a kisebbség – tartozott Németországban ehhez a szociális réteghez.

Ezzel szemben Franciaországban ez a réteg a keresőképes lakosság csaknem felét foglalta magában. Fontos itt, hogy Németországban nemcsak az önálló gazdálkodók, hanem a polgársághoz közel álló városi, ipari és kereskedő kispolgárság, az iparos mesterek, a kiskereskedők, a fogadósok, a fuvarozási vállalkozók is számszerűen viszonylag gyengébbek voltak, mint Franciaországban. Az ok mindenekelőtt abban rejlik, hogy ez a kispolgári réteg Németországban nem tartott lépést a népességnövekedéssel, és ezért bár a számuk nem, de gazdasági súlyuk csökkent, míg a lassúbb francia népességnövekedésben ezek teljesen tartották magukat. Bizonyára az önálló vállalkozóknak csak egy része, akiket a statisztikai hivatalok megszámláltak, élt gazdaságilag valóban biztos polgári egzisztenciában. Ezzel szemben jelentős részük, különböző okoknál fogva, valószínűleg olyan helyzetben élt, amely a munkásokétól nem különbözött. Még ha ezt a statisztikailag nehezen pontosítható feltételezést meg is tesszük, az tény, hogy Németországban a népesség jelentősen kisebb része építette egzisztenciáját gazdasági önállóságra, és hogy ezért a mentalitásnak és illemszabályoknak a hatóereje is, melyek a gazdasági önállósághoz kötődtek, lényegesen gyengébb volt Németországban. Németországban a nagypolgárság sokkal kevésbé tudott egy széles kispolgárság megnyugtató biztonságára támaszkodni, mint Franciaországban.

Egyidejűleg a német nagypolgárság a századfordulón egy lényegesen masszívabb munkássággal állt szemben, mint a francia. Míg Franciaországban a keresőképes lakosság csak kb. jó egy harmada számított munkásnak, addig Németországban jóval több mint a fele. Bizonyára távolról sem minden munkás tartozott a modern ipari proletariátushoz, amelytől a nagypolgárság különösen veszélyeztetve érezhette magát. A munkások jelentős része nemcsak Franciaországban, hanem Németországban is vidéki vagy városi házi függőségi viszonyban állt, vagy bedolgozó, vagy legalábbis kézműipari, kereskedelmi kisvállalatok munkása volt, vagy személyes szolgálatban állt. Ezeket a munkásokat nehezen lehetett a munkáspártok számára mozgósítani. Németországban is jelentősen kevesebb mint a felük dolgozott ipari vállalatoknál. Ennek elle-

nére Németországban a századforduló körül az ipari munkások sokkal nagyobb számban jelentkeztek, mint Franciaországban, az ipari foglalkozásnak sokkal nagyobb súlya volt. Franciaországhoz képest ezért a polgári mentalitásnak és illemszabályoknak, melyek gazdasági önállósághoz kötődtek, a hatóereje is lényegesen gyengébb volt Németországban.

(Fordította: Horvát Gabriella)

Irodalom

- W. Sombart*: Die deutsche Volkswirtschaft im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. Berlin 1919.
- A. J. Mayer*: Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848–1914. München 1984.
- H. J. Puhle*: Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Göttingen 1975².
- H. Henning*: Die deutsche Beamtenschaft im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1984.
- H. Reif*: Westfälischer Adel 1770–1860. Göttingen 1979.
- W. Runge*: Politik und Beamtentum im Parteienstaat. Die Demokratisierung der politischen Beamten in Preußen zwischen 1918 und 1933. Stuttgart 1965.
- M. Agulhon*: La propriété et les classes sociales. In: Histoire de la France rurale. Paris 1976.
- J. Estèbe*: Les ministres de la république, 1871–1914. Paris 1982.
- M. Dogan*: Les filières de la carrière politique en France. In: Revue française de sociologie 8, 1967.
- W. Serman*: Les officiers français dans la nation 1848–1914. Paris 1982.
- C. Charle*: Le recrutement des hauts fonctionnaires en 1901. In: Annales 35, 1980.
- Uő.*: Le recrutement des hauts fonctionnaires en France au XIXe siècle. Paris 1980.
- Uő.*: Intellectuels et élites en France 1880–1900. Paris 1986.
- G. Thuillier*: Bureaucratie et bureaucratis en France au XIXe siècle. Genf 1980.
- H. P. Ullmann*: Interessenverbände in Deutschland. Frankfurt 1988.
- H. Kaelble*: Industrielle Interessenpolitik in der Wilhelmischen Gesellschaft. Berlin 1967.
- D. Langewische* (szerk.): Liberalismus im 19. Jahrhundert. Göttingen 1988.
- Uő.*: Liberalismus in Deutschland. Frankfurt 1988.
- W. Stahl*: Der Elitekreislauf in der Unternehmerschaft. Frankfurt 1973.
- F. Ringer*: Education and Society in Europe. Bloomington 1979.
- J. Kocka* (szerk.): Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert. Göttingen 1987.
- W. Conze–J. Kocka* (szerk.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985.
- W. Mosse*: Jews in the German Economy. Oxford 1987.
- G. L. Geison* (szerk.): Professions and the French State, 1700–1900. Philadelphia 1984.
- P. Flora*: State, Economy and Society in Western Europe, 1815–1975. Frankfurt 1987.